

ΑΝΘΡΩΠΙΝΗ ΦΥΣΗ: ΑΝΤΙΦΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΔΥΝΑΤΟΤΗΤΕΣ

Ευτύχης Μπιτσάκης

Η κατάργηση των περισσότερων χωρών του "υπαρκτού σοσιαλισμού" η κρίση και οι δυσκολίες των υπόλοιπων, έθεσαν ένα αναπόφευκτο ερώτημα: μήπως και ο σοσιαλισμός ήτανε μια θαυμάσια ουτοπία; Τα ιδανικά της ισότητας, της δικαιοσύνης και της ανθρώπινης απελευθέρωσης θα παραμείνουν συνεπώς για πάντα στην απροσπέλαστη περιοχή του *ιδανικού*, επειδή βρίσκονται σε αντίφαση με την *εγωϊστική ανθρώπινη φύση*;

Από πολλές πλευρές έχουν γίνει απόπειρες να ερμηνευθεί η κατάργηση των χωρών του υπαρκτού σοσιαλισμού¹. Μια από τις ερμηνείες που διατυπώθηκαν, είναι αυτή που θεωρεί το σοσιαλιστικό, και κατ' επέκταση το κομμουνιστικό ιδεώδες, ασυμβίβαστο με την ανθρώπινη φύση. Κατά συνέπεια, το ερώτημα για την ανθρώπινη φύση έχει μια άμεση *πολιτική σημασία*: αν ο σοσιαλισμός αντιφάσκει με την *εγωϊστική φύση* του ανθρώπου, τότε και κάθε μελλοντική απόπειρα για θεμελίωση σοσιαλιστικών κοινωνιών είναι προκαταβολικά καταδικασμένη. Και τότε πρέπει να δεχτούμε ότι η κεφαλαιοκρατική - ατομικιστική κοινωνία είναι η *τελευταία* μορφή ανθρώπινης κοινωνίας ότι οι αστοί ιδεολόγοι είδαν σωστά και ότι ο Μαρκ ήταν ένας, μεγαλοφάνταστος έστω, *ουτοπικός*.

Είναι προφανές ότι το προηγούμενο πολιτικό ερώτημα δεν μπορεί να απαντηθεί στο επίπεδο της πολιτικής. Για να καταλήξουμε σε κάποιο συμπέρασμα, απαιτείται η *φιλοσοφική διερεύνηση* του ερωτήματος για την ανθρώπινη φύση. Ας επιχειρήσουμε λοιπόν να περάσουμε, από το πεδίο της πολιτικής, στην περιοχή της φιλοσοφίας.

1. Η μεταφυσική, αντίληψη για την ανθρώπινη φύση.

Εδώ δεν είναι βέβαια ο τόπος για μια σκιαγραφία έστω, της προϊστορίας του

1. Βλ. π.χ. σχετικά: *Διαλεκτική*, 1 και 2 1990; Επίσης Ε. Μπιτσάκη, *Φιλοσοφία του*

Ανθρώπου, Gutenberg, 1991. id, *Ένα φάντασμα πλανιέται*, Στάχυ, (υπό εκτύπωση).

προβλήματος. θα αναφερθώ ωστόσο σε δύο απόψεις, όπως αυτές διαμορφώθηκαν στον ευρωπαϊκό χώρο: στη χριστιανική και στην αστική, επειδή σχετίζονται άμεσα με το θέμα μας.

Είναι γνωστό ότι ο χριστιανισμός δέχεται έναν εγγενή δυισμό της ανθρώπινης φύσης: από τη μια το φθαρτό υλικό σώμα και από την άλλη η άυλη αθάνατη ψυχή. Η δυϊστική αντίληψη που θεωρεί το σώμα φθαρτό σκήνωμα, φορέα, φυλακή της ψυχής, έχει μια μακρά προϊστορία: από το αιγυπτιακό ιερατείο μέσω του Πυθαγόρα πέρασε στην πλατωνική φιλοσοφία και από τον Πλάτωνα και τους νεοπλατωνικούς, στους πατέρες της Εκκλησίας. Ο καρτεσιανός δυισμός είναι η κλασική μορφή της αστικής - χριστιανικής αντίληψης για τις σχέσεις ύλης και πνεύματος.

Η προηγούμενη αντίληψη αρνείται την ψυχοσωματική ενότητα του ανθρώπου - την αντίληψη του ανθρώπου ως αδιαίρετης ολότητας. Αντιπαράθετοι το φθαρτό στην αιώνια, άυλη ψυχή, την ετερονομία του σώματος στην αυτονομία του πνεύματος, θεωρεί το ανθρώπινο ον αμαρτωλό - φορέα του προπατορικού αμαρτήματος. Σωτηριακή θρησκεία, ο χριστιανισμός μετέθεσε τη λύτρωση στα επέκεινα: στην άρση της αποξένωσης από το θεό, μέσω της ενανθρώπισης του Σωτήρος.

Στη γοητεία της χριστιανικής και ιδεαλιστικής μεταφυσικής (τύπου Hegel), ο Marx αντιπαράθεσε την ιστορική, κοινωνιολογική και γνωσιοθεωρητική αντιμετώπιση του προβλήματος: το μυστικό της θείας οικογένειας πρέπει να το αναζητήσουμε στην ανθρώπινη, στην επίγεια οικογένεια. Ήδη στην *Κριτική της Εγγεληνής φιλοσοφίας του Δικαίου*, ο νεαρός Marx είχε επιχειρήσει μια υλιστική αναστροφή των σχέσεων του ανθρώπου με τη θρησκεία: Ο άνθρωπος, έγραφε, κάνει τη θρησκεία. Η θρησκεία δεν κάνει τον άνθρωπο. Η θρησκεία είναι η αυτοσυνείδηση, η αυτοεκτίμηση του ανθρώπου, ο οποίος, είτε δεν έχει βρει τον εαυτό του, είτε τον έχει ήδη απωλέσει².

Αλλά αν ο άνθρωπος είναι φυσικό - βιολογικό και ταυτόχρονα κοινωνικό ον, τότε ο δυισμός ψυχής και σώματος, το προπατορικό αμάρτημα, η αντίφαση προκαθορισμού και ελεύθερης βούλησης, όλες οι μεταφυσικές, εξωχρονικές και άλυτες αντιφάσεις, φωτίζονται με νέο φως: στη σκέψη του Marx εμφανίζονται ως προϊόντα της κακής αφαίρεσης και ειδικότερα της αντιστροφής των γενετικών σχέσεων ανάμεσα στο είναι τη νόηση. Αντίστοιχα, το πρόβλημα της φύσης του ανθρώπου μεταφέρεται από τον ουρανό των καθαρών εννοιών, στο έδαφος της κοινωνικής - ιστορικής

2. Κ. Μαξ, *Κριτική της Εγγεληνής φιλοσοφίας του Δικαίου*. Εκδ. Παπαζήσης.

πραγματικότητας. Τα επιστημολογικά εμπόδια για μια νέα ανθρωπολογία έχουν, κατ' αρχήν, αρθεί.

Εκτός από την προηγούμενη, ο Marx είχε να αντιμετωπίσει στην εποχή του και μια δεύτερη αντίληψη για την ανθρώπινη φύση και την ουσία του ανθρώπου, την κυρίαρχη τότε (και σήμερα) *αστική αντίληψη* (απλοϊκά υλιστική είτε ιδεαλιστική. Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή, το άτομο της αστικής κοινωνίας είναι το τελικό προϊόν της ιστορίας. Η ελευθερία, ο ορθός λόγος, το ατομικό συμφέρον, η επιδίωξη ατομικής ιδιοκτησίας, ατομικής επιτυχίας και ατομικής ευδαιμονίας, όλα τα χαρακτηριστικά του αστού αναγορεύθηκαν σε απόλυτες διαχρονικές συνιστώσες της ανθρώπινης φύσης. Δηλαδή, εκείνο που αντιστοιχεί σε μια φάση του οικονομικο-πολιτισμικού γίγνεσθαι απολυτοποιήθηκε σε μια εξωϊστορική αντίληψη για τη φύση και την ουσία του ανθρώπου. Όπως θα έλεγε ο Marx, μια ιστορικά καθορισμένη μορφή κοινωνικών σχέσεων, οι αστικές σχέσεις, εμφανίζονται σαν "αμετάβλητοι νόμοι της ιστορίας, θεωρούμενης *in abstracto*". Φυσικά, η αστική αντίληψη για τον άνθρωπο, ενιαία ως προς την ταξική οπτική της, δεν είναι ενιαία ούτε ως προς τις οντολογικές της προκείμενες, ούτε ως προς επιμέρους ανθρωπολογικές και ηθικές κατηγορίες. Έτσι, π.χ., στο μηχανιστικό - υλιστικό καθορισμό και στην αντίστοιχη μεταφυσική - καλβινική αντίληψη για τον προκαθορισμό, αντιπαρετέθηκαν χριστιανικές ανθρωπολογίες, καθώς και το ρεύμα του ρομαντισμού, που αναδείκνυε τις δυνατότητες της φαντασίας, την ορμή για ελευθερία, τις αξίες της δικαιοσύνης και τις δυνατότητες για υπέρβαση της αστικής βαρβαρότητας. Από την άλλη πλευρά ο Kant επιχείρησε να θεμελιώσει την ηθική σε αιώνιες, προεμπειρικές αρχές. Η ανθρωπολογία του απέβλεπε στην ηθική τελείωση του ατόμου, και στην υπέρβαση των ανταγωνισμών και των πολέμων: στην κατάκτηση της *αιώνιας ειρήνης*. Τέλος ο Hegel στα πλαίσια της ιδεαλιστικής οντολογίας του, όρισε την *ελευθερία* ως την ουσία του ανθρώπου, ως δυνατότητα που πραγματώνεται στην πορεία της αυτοεξέλιξης του πνεύματος και της άρσης της αλλοτρίωσης - μέσω της επιστροφής του πνεύματος στον ίδιο τον εαυτό του.

Η θρησκευτική - μεταφυσική και η υλιστική - ωφελιμιστική αντίληψη για τον άνθρωπο αντιφάσκουν μεταξύ τους ενώ ταυτόχρονα ενσωματώνονται σε μια γενικότερη θεώρηση του ανθρώπου ως *ανθρώπου - αστού*. Είτε δεχτούμε την τελεολογι-

κή αντίληψη κατά την οποία ο άνθρωπος είναι ο *έσχατος σκοπός* της ιστορίας³, είτε τη μηχανιστική άποψη κατά την οποία ο άνθρωπος είναι το *τελικό προϊόν* της βιολογίας. Από τότε ιδιότητες και παραστάσεις όπως: ατομισμός, δίψα για πλουτισμό, δίψα για δύναμη και εξουσία, σκληρότητα, εκμετάλλευση, πόλεμοι, αποξένωση, φυλετικές διακρίσεις, κ.λπ., πρέπει να θεωρηθούν *αιώνια* χαρακτηριστικά του ανθρώπινου είδους. Και τότε πρέπει να δεχτούμε ότι σ' αυτό τον κόσμο δεν υπάρχει ελπίδα.

Όμως ότι χαρακτηρίζει την ιστορία και το άτομο, δεν είναι μόνο η βαρβαρότητα που σηματοδοτεί ολόκληρη την πορεία του ανθρώπινου είδους. Μαζί με τη βαρβαρότητα και σε σύγκρουση μ' αυτήν, υπάρχει η πνευματικότητα, η δημιουργία, η κοινωνικότητα, η στοργή, η φιλία, μια σειρά θετικές ιδιότητες ή δυνατότητες, που έκαναν υποφερτή και έδιναν νόημα στη ζωή του ανθρώπου, έστω και αν υποθηκεύονταν από τους καθημερινούς ανταγωνισμούς.

Πώς να εναρμονίσουμε λοιπόν αυτές τις αντιφάσεις στα πλαίσια μιας λογικής της *μη αντίφασης*; Πώς να συλλάβουμε την ουσία των αντιφάσεων στη σύγκρουση και στο γίγνεσθαι τους; Και θα ήταν δυνατόν να διαβλέψουμε τη δυνατότητα για άρση αυτών των αντιφάσεων στα πλαίσια ενός νέου κοινωνικού σχηματισμού;

2. Για τη νομιμότητα και την εξηγητική λειτουργία της έννοιας

Οι αντιλήψεις για το αμετάβλητο της ανθρώπινης φύσης, οδηγούν σε πεσιμистικά συμπεράσματα για τον άνθρωπο και για τις ιστορικές προοπτικές του: είτε δεχτούμε τον προκαθορισμό, είτε τη δυνατότητα ελεύθερης επιλογής, είτε τη θεϊκή δημιουργία, είτε τον αστικό νατουραλισμό, το ανθρώπινο ον είναι καταδικασμένο στην αμαρτία ή στις αντιφάσεις και στις συγκρούσεις της ατομιστικής κοινωνίας. Την πεσιμистική αυτή προοπτική επιχείρησε να αντιστρέψει ο Marx (και όχι μόνο ο Marx), αναδεικνύοντας τη δυνατότητα της κομμουνιστικής κοινωνίας και την *ιστορικότητα* της ανθρώπινης φύσης.

Αλλά όπως πάλι είναι γνωστό, μια ολόκληρη μαρξιστική σχολή, με προεξέχουσα μορφή τον Louis Althusser, *απορρίπτει* την έννοια της *ανθρώπινης φύσης* και

3. Μια σύγχρονη, επιστημονικοφανής έκδοση τελεολογίας, αποτελεί το λεγόμενο "ανθρωπικό αξίωμα" κατά το οποίο το σύμπαν έχει τη δομή και τις ιδιότητες που γνωρίζουμε, για να υπάρξει ο άνθρωπος. Ο απλοϊκός αυτός όψιμος, αν-

θρωποκεντρισμός περνάει από πολλούς για επιστημονικό *αξίωμα*. Βλ. σχετικά και Γ. Γραμματικήκη, "*Η Κόμη της Βερενίκης*" Πανεπ. εκδ. Κρήτης. (κριτική ανάλυση στο παρόν τεύχος της *Ουτοπίας*).

τη νομιμότητα μιας *μαρξιστικής ανθρωπολογίας* και αυτό στο ευρύτερο πλαίσιο μιας ρασιοναλιστικής - θεωρησιακής αντίληψης για τις σχέσεις επιστήμης και ιδεολογίας. Κατά τον πρώιμο τουλάχιστον Althusser (πριν από την *αυτοκριτική* του)⁴ η ιδεολογία συνιστά μια φανταστική σχέση του ανθρώπου με τον κόσμο. Η νόηση περνά από το προεπιστημονικό - ιδεολογικό στάδιο στο επιστημονικό με μια πράξη ρήξης: ανάμεσα στην ιδεολογία και την επιστήμη μεσολαβεί η περίφημη *επιστημολογική τομή*. Έτσι, η "ανάδυση μιας επιστημονικής ήπρειου" σημαδεύει τη ρήξη με την ιδεολογική προϊστορία της νόησης.

Η *μαρξική επιστήμη της ιστορίας* συνιστά κατά τον Althusser την κατεξοχήν νόμιμη και επιστημονικά ολοκληρωμένη "ήπρειο" του μαρξισμού. Αντίθετα οι διάφορες ουμανιστικές αντιλήψεις συνιστούν, ως προς το status τους, *ιδεολογία*. Κατά συνέπεια ο μαρξισμός είναι, εξ ορισμού και ως επιστήμη, ένας *θεωρητικός αντιουμανισμός*. Στα πλαίσια αυτής της ερμηνείας του μαρξισμού απορρίπτεται και η έννοια της ανθρωπίνης φύσης, η οποία υποβιβάζεται στο status της ιδεολογικής ψευδοέννοιας.

Η άποψη του Althusser θεμελιώνεται στην τυπική - ρασιοναλιστική (σε τελευταία ανάλυση, αστική) αντίθεση επιστήμης και ιδεολογίας. Συνεπώς με την αφετηριακή του παραδοχή, ο Althusser διέκρινε δύο περιόδους στην εξέλιξη της σκέψης του Marx: την ουμανιστική - προεπιστημονική των έργων της νεότητας (Παρισινά χειρόγραφα, κ.λπ.) και την ώριμη - επιστημονική, που αποκορυφώνεται με το *Κεφάλαιο*⁵.

Εντούτοις μια, επιστημολογικά απροκατάληπτη ανάγνωση του έργου του Marx, θα διακρίνει μια ανθρωπολογική προβληματική στα πρώιμα έργα του - *Παρισινά Χειρόγραφα*, *Αγία Οικογένεια*, *Κριτική στην Εγγελιανή φιλοσοφία του Δικαίου*, *Θέσεις για τον Feuerbach* καθώς και στη *Γερμανική Ιδεολογία*, προβληματική η οποία παρά τις επιρροές του Hegel και του Feuerbach περιέχει έναν υλιστικό - ορθολογικό πυρήνα και εντάσσεται στην αντικαπιταλιστική - κομμουνιστική προοπτική. Η προβληματική αυτή κατά συνέπεια, δύσκολα θα χαρακτηριζόταν *ιδεολογική* και η ανθρωπολογική προβληματική διαποτίζει ολόκληρο το έργο του Marx, όχι μόνο της νεότητας, αλλά και της ώριμης περιόδου. Μια απροκατάληπτη θεώρηση του προ-

4. Βλ. L. Althusser, *Elements d' Autocritique*, Hachette, Paris, 1974.

5. Βλ. σχετικά L. Althusser, *Pour Marx*, Maspero, Paris, 1975 Id. *Lire le Capital*, Maspero, Paris.

βλήματος θα έπρεπε να επιχειρήσει μια συνολική ανασυγκρότηση αυτής της προβληματικής, μέσα από ολόκληρο το έργο του Marx. Το έργο αυτό χαρακτηρίζεται από ουσιαστικές ποιοτικές αλλαγές, αλλά όχι από τομές. Δεν είναι λοιπόν τυχαίο ότι βασικές ανθρωπολογικές κατηγορίες του μαρξικού έργου, όπως: αλλοτρίωση, αποξένωση, πραγματοποίηση, φетиχισμός του εμπορεύματος, πλαστή συνείδηση, κ.λπ., συναντιούνται όχι μόνο στα έργα της νεότητας, αλλά και στα μετέπειτα έργα και στο *Κεφάλαιο*.

Κατά μια άποψη, η *έκτη θέση για τον Feuerbach* συνιστά την απόρριψη της έννοιας της ανθρώπινης φύσης από τον ίδιο τον Marx, αλλά, όπως ήδη σημείωσα η προσέγγιση του προβλήματος πρέπει να γίνει μέσα από ολόκληρο το έργο του Marx. Μόνον έτσι μπορεί να προσδιοριστεί η μαρξική άποψη για την ανθρώπινη φύση, και κατά συνέπεια και το νόημα της περίφημης έκτης θέσης⁶.

Κατά την αντι-ουμανιστική άποψη που εξετάζουμε η έννοια "ανθρώπινη φύση" δεν έχει θεωρητική αξία. Δεν προσφέρει γνώση. Δεν έχει ευρετική αξία. Είναι ιδεολογική ψευδοέννοια.

Η άποψη αυτή, κατά "παράδοξο" τρόπο, προσεγγίζει μια διαφορετική, και αντίθετη ως προς την ταξική οπτική της άποψη: την άποψη του *θετικισμού*. Κατά τους θετικιστές, ως γνωστόν, οι φιλοσοφικές προτάσεις στερούνται νοήματος (καθότι μη επαληθεύσιμες εμπειρικά) και τα προβλήματα της φιλοσοφίας είναι ψευδο-προβλήματα. Οι αξιολογικές προτάσεις, κατά συνέπεια, στερούνται νοήματος. Αλλά προτού αποφανθούμε για το νόημα μιας πρότασης, ας δούμε πως διαμορφώνεται και σε τι αντιστοιχεί. Ζούμε σ' έναν κόσμο όπου δεσπόζει η βαρβαρότητα: πείνα, ασθένειες, σφαγές, πόλεμοι. Πώς στεκόμαστε απέναντι σ' αυτά τα γεγονότα; Τα εγκρίνουμε; Μας αφήνουν αδιάφορους; Μας εξοργίζουν και αναζητούμε τη δυνατότητα για άλλη μορφή ανθρώπινης κοινωνίας; Πού και πως λοιπόν θεμελιώνουμε την *άποψη* και τη *στάση* μας; Και αν θεμελιωθεί στα γεγονότα και στην ανάλυση των αιτιών τους, τότε η όποια αξιολογική κρίση στερείται νοήματος;

Ας πάρουμε ένα πρόσφατο παράδειγμα. Στον πόλεμο του κόλπου εξοντώθηκαν 250.000 ιρακινοί - στην συντριπτική τους πλειονότητα, *πολίτες*. Μια κρίση αυτού του γεγονότος *στερείται νοήματος* επειδή έχει πολιτικό και ηθικό χαρακτήρα, και συνεπώς δεν μπορεί να έχει καθορισμένη "τιμή αλήθειας" στα πλαίσια της τυπι-

6. Για μια συστηματική ανάλυση του προβλήματος, βλ. N. Geras, *Marx and Human Nature*, Verso London, 1983.

κής λογικής.

Ας αφήσουμε την ξηρότητα του θετικισμού (και την απλοϊκότητά του ως προς το θέμα μας) και ας επανέλθουμε στο ερώτημα: ποια είναι η νομιμότητα της έννοιας, *ανθρώπινη φύση* και ποια η ενδεχόμενη εξηγητική λειτουργία της;

Ας θυμηθούμε πρώτα την περίφημη *έκτη θέση για τον Feuerbach*, η οποία ερμηνεύεται από πολλούς ως η θεωρητική άρνηση της έννοιας της ανθρώπινης φύσης: "Ο Φόβερμπαχ διαλύει την ουσία της θρησκείας στην ουσία του ανθρώπου. Αλλά η ουσία του ανθρώπου δεν είναι μια αφαίρεση που ενυπάρχει σε κάθε ξεχωριστό άτομο. Στην πραγματικότητα, είναι το σύνολο των κοινωνικών του σχέσεων...".

Ο Μαρκ μιλάει για ουσία ταυτίζοντας γενικά αυτή την έννοια με την έννοια *φύση*. Παρακάτω θα προσπαθήσω να αναδείξω μια διαφορά ανάμεσα στις δύο έννοιες. Ας συνεχίσουμε όμως να χρησιμοποιούμε τον όρο *φύση* ως συνώνυμο με τον όρο *ουσία*. Αν λοιπόν η ανθρώπινη φύση *είναι* το σύνολο των κοινωνικών σχέσεων του ανθρώπου, τότε η φύση ή η ουσία, δηλαδή ο ίδιος ο άνθρωπος, αποκόπτεται από τη βιολογική του υπόσταση και από την ιστορία του: η φύση του ανθρώπου αποκόπτεται από ολόκληρη την ιστορία της *φυλογένεσης* και από την ιστορία του ανθρώπινου είδους. Είναι όμως δυνατόν ο Μαρκ, ο οποίος, ήδη στα *χειρόγραφα του 1844* αντιμετώπιζε τον άνθρωπο ως φυσικό βιολογικό ον, να καταλήξει σ' αυτό το μετέωρο πλάσμα της φιλοσοφικής αφαίρεσης; Μια ανάγνωση του συνολικού έργου του Μαρκ μας πείθει για το αντίθετο. Αλλά τότε πρέπει να θεωρήσουμε την *έκτη θέση* τέτοια που ήταν: μια ελλειπτική διατύπωση, ένα κείμενο που δεν ήταν παρά μια *σημείωση* η οποία δεν προοριζόταν για δημοσίευση.

Πώς θα ορίζαμε τότε την ανθρώπινη φύση, χωρίς να αναχθούμε σε μια μονόπλευρη αφαίρεση, ή σε κάποιο μεταφυσικό ουσιολογισμό; Έστω ότι θα ορίζαμε την ανθρώπινη φύση ως το σύνολο των σταθερών ιδιοτήτων και στοιχείων και των δυνατοτήτων που συνιστούν την ολότητα του ανθρώπινου όντος σε μια δεδομένη ιστορική στιγμή. Ένας τέτοιος ορισμός δέχεται την ύπαρξη *ανθρωπολογικών σταθερών*, ενώ ταυτόχρονα είναι ανοικτός στο ιστορικό γίγνεσθαι. Περιλαμβάνει αυτό που είναι σταθερό, καθώς και εκείνο που μπορεί να μεταβληθεί ή και να υπάρξει μέσα στο χρόνο. Περιέχει τη διαλεκτική της δυνατότητας και της πραγματικότητας.

Αν δεχτούμε τη νομιμότητα της έννοιας της ανθρώπινης φύσης, τότε πρέπει να αντιμετωπίσουμε το ερώτημα για την *εξηγητική* λειτουργία αυτής της έννοιας. Για να έχει λόγο ύπαρξης, η έννοια της ανθρώπινης φύσης πρέπει να συνεισφέρει

στην ερμηνεία του ιστορικού γίνεσθαι. Αλλά είναι δυνατόν να μελετήσουμε τις κοινωνικές σχέσεις χωρίς να μελετήσουμε τη φύση των όντων που είναι οι φορείς και δημιουργοί αυτών των σχέσεων; Αυτό σημαίνει ότι οφείλουμε να αποφύγουμε δύο ακραίες αφαιρέσεις να μελετήσουμε τις σχέσεις ανεξάρτητα από τα υποκείμενα που τις πραγματοποιούν, ή αντίστροφα, να δούμε τα άτομα καθεαυτά, έξω από τις κοινωνικές τους σχέσεις, κατά τη συνήθεια των θεωρησιακών ανθρωπολογιών. Πράγματι, πώς θα μελετήσουμε το πλέγμα των αναγκών και των δυνατοτήτων του ανθρώπου, αν δούμε το κοινωνικό άτομο μόνο ως φορέα σχέσεων και όχι, ταυτόχρονα ως δημιουργό τους και ως σταθερή βιολογική και ψυχοσωματική ολότητα; Οι κοινωνικές σχέσεις υπερβαίνουν τα άτομα, τους επιβάλλονται και ως ένα βαθμό τα καθορίζουν. Αλλά οι σχέσεις δεν υπάρχουν καθεαυτές, έξω από τα συγκεκριμένα άτομα της συγκεκριμένης κοινωνίας. Τα πρώτα καθαυτά "ανθρώπινα" επιτεύγματα: ομιλία, τέχνη, ιδεολογικές μορφές, παιχνίδι, βάρβαρες πρακτικές, περηφάνεια, δολιότητα, ήταν ανεξάρτητα από τη βιολογική προϊστορία και την ψυχοσωματική συγκρότηση του πρωτόγονου ανθρώπου; Και πώς θα εξηγήσουμε την εμφάνιση των τρόπων παραγωγής και των αντίστοιχων εποικοδομημάτων; Μόνο με την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, χωρίς τη μελέτη των όντων που ενσωματώνονταν; Αν το άτομο είναι το σύνολο των κοινωνικών του σχέσεων, οι κοινωνικές σχέσεις δεν είναι έκφραση των ιστορικά διαμορφωμένων ιδιοτήτων των ατόμων; Ένας τρόπος παραγωγής ωριμάζει στο εσωτερικό του προηγούμενου, μέσα από την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, σε τελευταία ανάλυση, μέσα από την πάλη των τάξεων. Αλλά στην πάλη των τάξεων μετέχουν άτομα ενταγμένα σε κοινωνικές σχέσεις και είναι φορείς ιδεολογιών οι οποίες τα υπερβαίνουν και τα προσδιορίζουν, ενώ ταυτόχρονα αυτά τα ίδια (το συμφέρον, ο ατομικισμός, οι ιδεολογικές αυταπάτες, οι φαντασιώσεις της) είναι οι πυρήνες, τα κέντρα αυτών των σχέσεων. Πώς θα αγνοήσουμε λοιπόν τη φύση των ανθρώπινων όντων στην ερμηνεία του ιστορικού γίνεσθαι; Πώς δεν θα αναγάγουμε το κοινωνικό στο ατομικό, αλλά και πως δεν θα χάσουμε από την όρασή μας το ατομικό, κατά την ερμηνεία του κοινωνικού;

Έτσι π.χ., οι δυσκολίες της σοσιαλιστικής οικοδόμησης και η ολοκληρωτική σχεδόν αποτυχία του πρώτου σοσιαλιστικού πειράματος, ήταν ανεξάρτητες όχι μόνο από τις αντικειμενικές συνθήκες, από τις κληρονομημένες ιδεολογίες και νοοτροπίες, αλλά και από τον ιστορικά διαμορφωμένο ατομισμό, από την περιορισμένη οπτική των ατόμων, από τη δειλία και την υποταγή τους στις αναπτυσσόμενες, νέες

αλλοτριωτικές σχέσεις; Συνολικά, από την ιστορικά διαμορφωμένη φύση του ανθρώπου και τις λανθάνουσες δυναμικότητές της; Και οι αρνητικές αυτές ιδιότητες είναι άσχετες από βαθύτερες βιολογικές λειτουργίες και ψυχισμούς, έστω και αν υπερβαίνουν τους καθαρά ζωικούς μηχανισμούς του ατόμου; Συνολικά: η ιστορία δεν είναι ιστορία χωρίς υποκείμενο. Και αν οι κοινωνικές σχέσεις υπερβαίνουν τα ξεχωριστά άτομα και τους επιβάλλονται, εντούτοις οι σχέσεις αυτές δεν είναι άσχετες από τα άτομα: τις ιστορικά διαμορφωμένες ιδιότητες και τις δυνατότητες τους. Ας επιχειρήσουμε λοιπόν να προσδιορίσουμε την έννοια της ανθρώπινης φύσης, αποφεύγοντας και τον αντικειμενισμό του στρουκτουραλισμού και την ανεπάρκεια του ψυχολογισμού.

3. Ο άνθρωπος, βιολογικό και κοινωνικό ον.

Ο άνθρωπος είναι, πριν απ' όλα, βιολογικό - φυσικό ον. Προϊόν της μακράς ιστορίας της φυλογένεσης, χαρακτηρίζεται από ένα σύνολο βιολογικών σταθερών: αριθμό χρωματοσωμάτων που τον προσδιορίζουν ως είδος, ορισμένη σωματική διάπλαση, εγκέφαλο και νευρικό σύστημα, φυσιολογικές λειτουργίες, αισθητήρια όργανα κ.λπ. Ο άνθρωπος λοιπόν χαρακτηρίζεται από ένα σύνολο βιολογικών σταθερών, οι οποίες τροποποιήθηκαν κατά τη διάρκεια της καθαυτό ανθρώπινης ύπαρξής τους, χωρίς να αλλάξουν ποιοτικά. Ο ανθρώπινος εγκέφαλος, π.χ., έχει εξελιχθεί, το πεπτικό σύστημα, έχει τροποποιηθεί, ορισμένα μορφολογικά χαρακτηριστικά έχουν αλλάξει, αλλά τα βασικά στοιχεία που χαρακτηρίζουν, το είδος άνθρωπος, παρέμειναν αναλλοίωτα. Ακόμα, η ανάπτυξη του εγκεφάλου συμπορεύθηκε με την ανάπτυξη της νόησης, μέσα από τις πρακτικές - ενεργητικές σχέσεις του ανθρώπου με τον κόσμο. Αντίστοιχα, με την ανάπτυξη της κοινωνικής ζωής διαφοροποιήθηκε και πλουτίστηκε ο συναισθηματικός κόσμος του ατόμου, καθώς οι δυνατότητες της πρακτικής ξεπερνούσαν την ικανοποίηση των καθαρά ζωικών αναγκών. Ταυτόχρονα ο άνθρωπος χαρακτηριζόταν και χαρακτηρίζεται από έναν αριθμό αναγκών και

7. Στη μελέτη του ψυχισμού και της ανάπτυξης της νόησης, συμβάλλει αποφασιστικά η σοβιετική σχολή, ο Henri Wallon και η σχολή του και ο Jean Piaget και η σχολή της γενετικής ψυχολογίας. Βλ. σχετικά: A. Leontiev, *Le Développement du Psychisme*, Ed. Sociales, Paris, 1976. L.S. Vygotski, *Pensée et Langue*, Ed. Sociales, Paris 1985. H. Wallon, *La vie Mentale*, Ed. Sociales, Paris,

1981. R. Zarro, *Psychologie et Marxisme*, Denoël / Gonthier, Paris 1975. J. Piaget *Psychologie et epistemologie*, Gonthier, Paris, 1970, [ελλ. μετ. εκδ. Υποδομή]. Id., *Biologie et Connaissance*, Gallimard, 1973. Για μια μαρξιστική ανάλυση της έννοιας της προσωπικότητας, βλ. L. Séve, *La theorie marxiste de la personnalité* Ed. Sociales, Paris, 1974.

τάσεων, από τα λεγόμενα "ένστικτα", τα οποία ενώ έχουν μια διαχρονική σταθερότητα και ένα βιολογικό - σωματικό υπόβαθρο, εκδηλώνονται διαφορετικά, σε συνάρτηση με την όλη προσωπικότητα του ατόμου⁷. Χρησιμοποιώ τον όρο ένστικτα (πείνας, ερωτικό ένστικτο, της αυτοσυντήρησης, κ.λπ) συμβατικά για να προσδιορίσω ψυχοσωματικούς μηχανισμούς με βιοχημικό υπόβαθρο, εν μέρει ανεξερεύνητους, που εκδηλώνονται σε σχέση με βασικές βιολογικές και ψυχικές λειτουργίες. Ο άνθρωπος, βιολογική ολότητα, συνδέεται γενετικά και άρρηκτα με το ανόργανο σώμα του: την άζωτη και την έμβια φύση.

Το καθαυτό βιολογικό στάδιο της διαμόρφωσης του ανθρώπινου είδους, ακολούθησε το στάδιο της ανάπτυξης της νόησης και του ψυχισμού, σε συνάρτηση με τις πρώτες, υποτυπώδεις μορφές ομαδικής ζωής. Αλλά οι πρώτες μορφές κοινωνικής οργάνωσης και η διαδικασία της νοογένεσης, ήταν ανεξάρτητες από το σύνολο των βιολογικών χαρακτηριστικών και των ψυχικών και πνευματικών δυνατοτήτων του πρωτόγονου ανθρώπινου όντος; αν ορίσουμε την ψυχή ως το σύνολο των εσωτερικευμένων σχέσεων του ανθρώπου με τον κόσμο, συνειδητών και ασυνειδητών, καθώς και των ενυπαρχουσών δυνατοτήτων, τότε προφανώς η ψυχή προϋποθέτει το βιολογικό υπόστρωμα καθώς και το σύνολο της κοινωνικής πρακτικής στη δεδομένη ιστορική στιγμή. Ανθρωπογένεση, ψυχογένεση, νοογένεση, προϋποθέτουν στη φύση, τη βιολογική υπόσταση και το σύνολο των δραστηριοτήτων του ατόμου στα πλαίσια της ομάδας.

Ο άνθρωπος, φυσικό - βιολογικό ον, είναι εξαρτημένος από το φυσικό περιβάλλον. Οι ανατομικές, νευροφυσιολογικές και άλλες ιδιότητες που τον χαρακτηρίζουν, διαμορφώθηκαν κατά τη μακρά διαδικασία της φυλογένεσης και ειδικά της ανάπτυξης των ανώτερων θηλαστικών. Αλλά ο άνθρωπος είναι το ζώο που υπερέβη την καθαυτό ζωϊκή φύση του, μέσα από την αλληλένδετη διαδικασία της παραγωγικής δραστηριότητας και της ανάπτυξης σωματικών και νοητικών ικανοτήτων. Η συλλογή τροφής, το κυνήγι και η καθαυτό παραγωγική διαδικασία, μεταμόρφωσαν τον άνθρωπο, ο οποίος ταυτόχρονα μεταμόρφωσε τη φύση. Οι βιολογικές ανάγκες και τα αντίστοιχα ένστικτα, συνδεδεμένα με τη βιολογική - ζωϊκή φύση του ανθρώπου, διατηρήθηκαν ως σταθερά συστατικά στοιχεία του, ενώ ταυτόχρονα τροποποιήθηκαν. Οι ανάγκες για τροφή, έρωτα, κ.λπ., είναι σταθερές σε όλες τις μορφές κοινωνικής οργάνωσης, ενώ ταυτόχρονα τροποποιήθηκαν ως προς τη μορφή και τον τρόπο που εκδηλώνονται και ικανοποιούνται. Στις εξελισσόμενες συνθήκες ομαδι-

κής ζωής αναπτύσσονται νέες ιδιότητες και πραγματοποιούνται λανθάνουσες δυνατότητες: συναισθηματική ζωή, προσωπική ερωτική σχέση, ατομισμός, ομιλία, τέχνη, μύθος, ένα ιδεολογικό και καλλιτεχνικό εποικοδόμημα που εκφράζει την ενότητα της κοινότητας και ταυτόχρονα αποτελεί ενοποιητικό στοιχείο της.

Η κοινωνικότητα είναι στοιχείο της διαμορφωόμενης ανθρώπινης φύσης. Το ανθρώπινο ον, κατά τον Marx, είναι κοινωνικό ον, όχι απλώς αγελαίο ζώο, αλλά ζώο το οποίο αποκτά ατομικότητα μόνο στο εσωτερικό της κοινωνίας. Αλλά γιατί οι άνθρωποι διαμόρφωσαν κοινότητες; Πάλι κατά τον Marx, η δημιουργία ανθρώπων κοινοτήτων είναι εκδήλωση της φύσης του ανθρώπου. Αναδραστικά, η κοινωνική ζωή τροποποιεί την ανθρώπινη φύση. Η ανθρώπινη φύση, ιστορικά διαμορφωμένη, αποκαλύπτει και πραγματώνει τις δυνατότητές της σε συγκεκριμένες κοινωνικές συνθήκες. Η ανθρώπινη φύση προσδιορίζεται από τις συνθήκες, αποκαλύπτεται σ' αυτές τις συνθήκες και τροποποιώντας τις συνθήκες τροποποιεί τον ίδιο τον εαυτό της. Έτσι, κατά τον Marx, ο τρόπος παραγωγής της υλικής ζωής καθορίζει τη γενική διαδικασία της κοινωνικής ζωής, την πολιτική και την πνευματική ζωή. Αλλά ήδη, θα παρατηρούσε κανείς ο τρόπος παραγωγής είναι συνάρτηση των ιστορικά πραγματωμένων δυνατοτήτων της ανθρώπινης κοινότητας και οι δυνατότητες αυτές, με τη σειρά τους, είναι οι δυνατότητες της ιστορικά διαμορφωμένης μέσα στην κοινωνική ζωή ανθρώπινης φύσης.

Το ανθρώπινο είδος δημιουργεί ιστορία χάρη στην παραγωγική και την πνευματική - πολιτισμική δραστηριότητά του. Αλλά η δημιουργία είναι η πραγμάτωση δυνατοτήτων που ενυπάρχουν στο ζώο το οποίο τείνει να διαμορφωθεί σε άνθρωπο. Κατά την *έκτη θέση*, η ουσία του ανθρώπου είναι το σύνολο των κοινωνικών του σχέσεων. Αλλά, με μια αντίστροφη έννοια, το σύνολο των κοινωνικών σχέσεων είναι η πραγμάτωση των δυνατοτήτων της ανθρώπινης φύσης. Η παραγωγή, π.χ., κατά τον Marx, σημαίνει την ανάπτυξη της ανθρώπινης φύσης ως αυτοσκοπού. Αλλά η παραγωγή προϋποθέτει ένα σύνολο ανθρώπινων δυνατοτήτων.

Η ιστορική εξέλιξη καθορίζεται, από μια άποψη, από την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων. Αλλά οι συγκεκριμένες μορφές κοινωνικής οργάνωσης είναι, ταυτόχρονα, η έκφραση των ιστορικά διαμορφωμένων χαρακτήρων του ανθρώπινου είδους. Έτσι, π.χ. με την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, έγινε δυνατή η παραγωγή υπερπροϊόντος. Το γεγονός αυτό έκανε δυνατή τη δημιουργία της τάξης - δουλοκτητικής κοινωνίας. Αλλά το γεγονός αυτό και μόνο, θα μπορούσε να

έχει οδηγήσει σε μια ανώτερη μορφή κοινοτικής ζωής. Το ότι οδήγησε στη διάλυση της φυλετικής κοινωνίας και στο θεσμό της δουλείας, ήταν συνέπεια της εκδήλωσης λανθανουσών δυνατοτήτων του ανθρώπινου όντους: στις νέες συνθήκες ο λανθάνων ατομικισμός μετατράπηκε σε δίψα για πλούτο, σε ματαιοδοξία, σε σκληρότητα, στο σύνολο των βάρβαρων εκδηλώσεων του ατόμου που χαρακτηρίζουν τη δουλοκτητική κοινωνικά⁸.

Στα πλαίσια του γένους, θα έγραφε ο Μαρχ, ο πρωτόγονος ένιωθε όπως η μέλισσα στα πλαίσια της κυνέλης. Αλλά το άτομο ήταν ήδη μια οντότητα, μια διακριτή ολότητα στα πλαίσια του σκοπού, με τις προσωπικές ανάγκες του, τις επιθυμίες του και τον λανθάνοντα ατομισμό του. Το άτομο ήταν υποταγμένο στην κοινότητα, το συμφέρον του συνέπιπτε με της κοινότητας, αλλά ταυτόχρονα το άτομο ήταν άτομο, με την προσωπικότητα, την περηφάνεια, τις ανάγκες του και τον ατομισμό του.

Πράγματι, μέσα στην πρωτόγονη συλλογικότητα, ενυπήρχε ένας λανθάνων ατομικισμός σε αντίθεση αλλά και σε ενότητα με την ομάδα. Η ανάπτυξη του πλούτου και τα πρώτα στοιχεία ατομικής ιδιοκτησίας ενίσχυσαν τον λανθάνοντα ατομισμό. Η ανάπτυξη των πρώτων μορφών ιδιοκτησίας (γης, κοπαδιών, κ.λπ.) θα ενίσχυαν παραπέρα τον πρωτόγονο ατομισμό. Έτσι, από τον αμοιβαίο καθορισμό των αντικειμενικών - υλικών όρων και των υποκειμενικών παραγόντων (ατομικισμού, δίψας για πλούτο, περηφάνειας που μετατρέπεται μεν σε ματαιοδοξία, ιδεολογικών - μυστικοποιημένων "θεωρητικοποιήσεων" των νέων πραγματικοτήτων, φαντασιώσεων, κ.λπ.) και μέσα από μια μακρά ιστορική πορεία βαρβαρότητας, πολέμων και εξανδραποδισμών, η πρωτόγονη κοινότητα αποσυντάχθηκε. Μέσα από τα ερείπια της κοινωνίας των γενών" (Engels) αναδύθηκε η νέα δουλοκτητική κοινωνία.

Οι κοινωνικές σχέσεις υπερβαίνουν το άτομο και το προσδιορίζουν (π.χ. προσδιορίζουν τον άνθρωπο ως άνθρωπο - αστό). Αλλά ταυτόχρονα το άτομο είναι ενεργό στοιχείο για τη διαμόρφωση ή την ανατροπή των κοινωνικών σχέσεων. Και η ενεργητική συμμετοχή του υποκειμένου στο ιστορικό γίγνεσθαι, είναι συνάρτηση της διαμορφωμένης φύσης του. Μέσα από το πλέγμα των σχέσεων ατομικού και κοινωνικού, εκδηλώνονται οι θετικές ή αρνητικές δυνατότητες των ατόμων. Το ποιες ιδιότητες θα εκδηλωθούν θα καθοριστεί από τις ενυπάρχουσες δυνατότητες και τις συνθήκες. Στον πόλεμο, π.χ., του Βιετνάμ, εκδηλώθηκαν οι πιο βάρβαρες δυνατότη-

8. Βλ. F. Engels, *Η Καταγωγή της Οικογένειας της Ατομικής ιδιοκτησίας και του Κράτους*,

Εκδ. ΣΕ, Ε. Μπισάκη, *Φιλοσοφία του ανθρώπου*, όπ.

τες του ανθρώπινου όντος, στο στρατόπεδο των εισβολέων. Αντίθετα, στο στρατόπεδο των Βιετναμέζων αγωνιστών, εκδηλώθηκαν μερικές από τις υψηλότερες δυνατότητες του είδους μας: αυτοθυσία, αλτρουϊσμός, ανδρεία, ανθρώπινη αλληλεγγύη, μαζί φυσικά με μια εξηγήσιμη σκληρότητα και βαρβαρότητα, απέναντι στους επιδρομείς κ.λπ. Οι συνθήκες των χιτλερικών στρατοπέδων, για να πάρουμε ένα δεύτερο παράδειγμα, ανέδειξαν τα αβυσσαλέα βάθη της ανθρώπινης θηριωδίας. Και για να έλθουμε στο σήμερα, οι άθλιες ιδιότητες της σοβιετικής γραφειοκρατίας διαμορφώθηκαν στις συγκεκριμένες αλλοτριωτικές δομές των κοινωνιών σοβιετικού τύπου και συνέβαλαν στην περαιτέρω ενίσχυση και παγίωσή τους. Αλλά στη δημιουργία των χιτλερικών στρατοπέδων δεν έπαιξαν ρόλο ορισμένα ιστορικά διαμορφωμένα χαρακτηριστικά της ανθρώπινης φύσης, όπως ο ατομισμός, η δειλία, η ματαιοδοξία, η σκληρότητα, κ.λπ; Αν οι δομές επιβάλλονταν και καθόριζαν τα άτομα, οι ίδιες οι δομές καθορίστηκαν όχι μόνο από τους "αντικειμενικούς" παράγοντες αλλά και από τις ενεργεία και δυνάμει ιδιότητες των ατόμων.

Οι κοινωνικοί νόμοι, οι οποίοι εκδηλώνονται ως τάσεις, ως δυνατότητες που μπορούν να πραγματοποιηθούν, είναι το τελικό αποτέλεσμα της δυναμικής αλληλεπίδρασης των στοιχείων μεγάλων ανθρώπινων συνόλων, όπου οι αντικειμενικές συνθήκες και δυνατότητες, τα ατομικά συμφέροντα, οι ιδιότητες των ατόμων και οι φαντασιώσεις τους, ιδεολογίες και ομαδικά συμφέροντα συμπλέκονται, αλληλοκαθορίζονται, δημιουργούν νέες πραγματικότητες έτσι που κατά τον Engels η ιστορία "είναι κάτι που κανείς τελικά δεν το θέλησε". Ας πάρουμε ένα παράδειγμα που παρουσιάζει μια ορισμένη αναλογία με το θέμα μας: οι νόμοι της θερμοδυναμικής είναι η έκφραση των ιδιοτήτων στατιστικών συνόλων μικροσωμάτων (ατόμων και μορίων). Οι νόμοι αυτοί είναι διαφορετικοί από τις ιδιότητες των ξεχωριστών σωματιύων. Δεν θα υπήρχαν όμως αν τα ξεχωριστά σωματίδια δεν είχαν τις ιδιότητες που έχουν. Κατά ανάλογο τρόπο οι κοινωνικοί νόμοι προϋποθέτουν τις ιστορικά διαμορφωμένες ιδιότητες των ατόμων και ταυτόχρονα τις υπερβαίνουν.

Οι συνθήκες, κατά τον Marx, έκαναν τους ανθρώπους αυτό που είναι. Αλλά οι άνθρωποι είναι αυτοί που μέσα από την κοινωνική ζωή διαμόρφωσαν τις συνθήκες που την ίδια στιγμή τους διαμόρφωσαν. Ο ιστορικός ντετερμινισμός είναι μια μονόπλευρη θεώρηση της ιστορίας.

Οι κοινωνικές σχέσεις δεν υπάρχουν έξω από τα άτομα - τα άτομα είναι οι φορείς των κοινωνικών σχέσεων και συλλογικά, οι δημιουργοί τους. Αλλά οι δομές και

οι σχέσεις υπερβαίνουν τα άτομα και τα προσδιορίζουν: ιδέες, κίνητρα, ιδεολογίες, αξίες, αποκτούν το χαρακτήρα αντικειμενικών, υλικών δυνάμεων, γίνονται κινητήριες δυνάμεις του ιστορικού γίγνεσθαι. Αλλά τα άτομα δεν είναι παθητικοί φορείς σχέσεων. Ενταγμένα σε τάξεις και σε άλλες κοινωνικές κατηγορίες, δρουν ως ενεργά υποκείμενα, δημιουργοί νέων κοινωνικών σχέσεων και νέων πραγματικοτήτων. Το άτομο είναι φορέας και πηγή σχέσεων. Η φύση του αντιστοιχεί στο σύνολο των κοινωνικών του σχέσεων χωρίς να ταυτίζεται μ' αυτές.

Κατά τον Μαρξ, ο άνθρωπος δρα στην εξωτερική φύση και τη μεταβάλλει. Μ' αυτόν τον τρόπο και την ίδια στιγμή, μεταβάλλει την ίδια τη φύση του. Τι μένει λοιπόν σταθερό στην ανθρώπινη φύση και τι μεταβάλλεται; Και το σταθερό - βιολογικές σταθερές ροπές, ένστικτα, ανάγκες, είναι απόλυτα σταθερό; Η βιολογική φύση του ανθρώπου τονίστηκε ήδη, δε μεταβλήθηκε ριζικά στη διάρκεια της κοινωνικής του ύπαρξης. Εντούτοις, όπως σημειώθηκε ήδη, πολλά από τα βιολογικά χαρακτηριστικά του τροποποιήθηκαν στην πορεία της προϊστορίας του - στα τελευταία 2 ή 3 εκατομμύρια χρόνια. Αντίστοιχα, βασικές ανάγκες, όπως η τροφή, ο έρωτας, το παιχνίδι ή το τραγούδι διατηρήθηκαν, εμπλουτίστηκαν ή και εκφυλίστηκαν - κυρίως στη σύγχρονη βιομηχανική κοινωνία. Η πείνα είναι πείνα - έγραφε ο Μαρξ. Εντούτοις, αλλιώς ικανοποιείται με ψημένο κρέας και μαχαίρι και αλλιώς με άψητο κρέας, μόνο χέρια ή δόντια. Τι σημαίνει αυτή η άποψη του Μαρξ; Ότι το βασικό βιολογικό χαρακτηριστικό διατηρήθηκε, ενώ ταυτόχρονα τροποποιήθηκε ως προς τον τρόπο εκδήλωσης, τη μορφή και τον τρόπο ικανοποίησης. Τέλος, στην πορεία της ιστορίας τροποποιήθηκαν ή και απέκτησαν νέα ποιότητα αισθήματα όπως η αλληλεγγύη, η συναισθηματική σχέση των γονέων με τα τέκνα, ο ερωτικός δεσμός, το καλλιτεχνικό συναίσθημα. Ακόμα και η όραση και η ακοή, όπως παρατηρεί ο Μαρξ, τροποποιήθηκαν ως προς την ευαισθησία τους στις νέες κοινωνικές συνθήκες, χωρίς προφανώς, ουσιαστική μεταβολή του υλικού τους υποστρώματος.

Το ανθρώπινο ον είναι μία προσωρινή, εξαρτημένη, εύθραυστη και αντιφατική ύπαρξη. Πώς εκδηλώθηκαν οι αντιφατικές του δυνατότητες στην ιστορία; Ποιος ήταν ο ρόλος των αντικειμενικών συνθηκών και ποιος ο ρόλος της ανθρώπινης φύσης; Και ποια ήταν η μοίρα της ανθρώπινης ουσίας, αν αυτή την έννοια δεν την ταυτίσουμε με την ανθρώπινη φύση;

4. Οι ταξικές κοινωνίες και το πρόβλημα της ουσίας του ανθρώπου.

Η ανθρώπινη ιστορία, κατά τον Μαρξ, είναι η ιστορία της πάλης των τάξεων. Έστω και αν απαλύνουμε την θέση αυτή προσθέτοντας ένα: σε *τελευταία* ανάλυση και πάλι ανακύπτει μια τραγική αντίληψη για την ανθρώπινη ιστορία. Βέβαια, η ανθρώπινη ιστορία είναι αντιφατική: μέσα από τη βαρβαρότητα της ταξικής πάλης, έκφραση των συγκρουσιακών κοινωνικών σχέσεων, συχνά στην υπηρεσία συγκεκριμένων τάξεων, αλλά και σε σχετική αυτονομία, αναπτύχθηκαν οι τέχνες, οι επιστήμες και ότι ονομάζουμε ανθρώπινο πολιτισμό. Οι πολιτισμικές μορφές δεν ήταν άσχετες από ταξικά συμφέροντα και ήταν πάντα σφραγισμένοι από μια ορισμένη ταξική οπτική. Παρά ταύτα, στις υψηλότερες στιγμές τους ξεπερνούσαν τη στενή ταξική όραση και διέγραφαν, έστω και στο χώρο της ουτοπίας, απελευθερωτικές δυνατότητες για το ανθρώπινο είδος.

Αν εντούτοις θελήσουμε να προσδιορίσουμε το κύριαρχο χαρακτηριστικό της ανθρώπινης ιστορίας, αυτό θα είναι η *βαρβαρότητα* - το στοιχείο που δεσπάζει πάνω από τις ευγενικές ή τραγικές απόπειρες για δικαιοσύνη, και ελευθερία. Η βαρβαρότητα χαρακτήριζε ήδη την προϊστορία, προϊόν αμάθειας, φόβου, δεισιδαιμονιών, και εγωϊστικής σκληρότητας. Η βαρβαρότητα, αλλάζοντας συνεχώς μορφές, έγινε πάγιο και κυρίαρχο χαρακτηριστικό της ιστορίας. Πώς εξηγείται αυτό το γεγονός; Και πώς σχετίζεται με την ανθρώπινη φύση χωρίς να ανάγεται άμεσα, χωρίς διαμεσολαβήσεις στην ατομική ψυχολογία; Και ποιές ήταν οι συνεπειές του για την ουσία του ανθρώπου;

Σημειώθηκε ήδη: Κατά την τρέχουσα μαρξιστική αντίληψη, με την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, η εργατική δύναμη μπορεί να παράγει περισσότερες αξίες απ' όσες απαιτούνται για την αναπαραγωγή της. Ιδού λοιπόν η δυνατότητα για εκμετάλλευση της εργατικής δύναμης με την ιδιοποίηση του υπερπροϊόντος ή της υπεραξίας. Ο θεσμός της δουλείας ήλθε σαν ο αναπόφευκτος καρπός της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων: πάνω στα ερείπια της κοινωνίας των γενών, όπως σημειώσαμε, δημιουργήθηκαν οι δουλοκτητικές κοινωνίες με όλη τη φρίκη που ενδημούσε σ' αυτές. Και αυτό θεωρήθηκε και θεωρείται από την οικονομίστικη, ακρωτηριασμένη σκέψη, σαν πρόοδος!

Έτσι λοιπόν, με κάποιο μοιραίο ιστορικό ντετερμινισμό, *άσχετο από τα δρώμενα* ανθρώπινα πλάσματα δημιουργήθηκαν οι πρώτες ταξικές κοινωνίες. Μια καταφατική απάντηση θα ήταν μάλλον απλοϊκή. Επειδή η αντικειμενική δυνατότητα που είχε δημιουργηθεί με την αύξηση της παραγωγικότητας, έγινε πραγματικότητα, χάρη

σε μια σειρά υπαρκτές ή δυνάμει ιδιότητες της διαμορφωμένης στις προηγούμενες συνθήκες ανθρώπινης φύσης: τον λανθάνοντα ατομισμό, τη δίψα για υλικά αγαθά, την πρωτόγονη σκληρότητα και αναισθησία. Και η νέα πραγματικότητα νομιμοποιήθηκε θεσμικά και υπερβατικά (οι θεοί πάντα στην υπηρεσία των θνητών), λαμπρύνθηκε στο χώρο της ιδεολογίας και υμνήθηκε από ποιητές και μυθοποιούς⁹.

Αντικειμενικές και υποκειμενικές συνθήκες, συμφέροντα και ιδεολογίες ομάδων, ατομικά συμφέροντα και τάσεις αντικειμενικές που επιβάλλονταν στα άτομα, οδήγησαν στην εξάρθρωση της φυλετικής και στη δημιουργία της ταξικής κοινωνίας. Τα άτομα έδρασαν, υπό την επίδραση των αντικειμενικών δυνατοτήτων, ως φορείς δυνάμει σχέσεων και ως δημιουργοί σχέσεων. Η κοινότητα των συμφερόντων του γένους ή της φυλής ήταν η βάση της αλληλεγγύης των μελών της και της ενότητας του ιδεολογικού και του πολιτισμικού της εποικοδομήματος. Και τώρα υπάρχουν κοινά συμφέροντα, τα οποία εκφράζονται στο νομικό, στο πολιτικό και στο ιδεολογικό εποικοδόμημα. Αλλά τώρα το ατομικό και το γενικό βρίσκονται σε αντίθεση - ο πυρήνας της αντίθεσης υπήρχε σε υποτυπώδη μορφή στην αταξική κοινωνία και τώρα πήρε εκρηκτική μορφή. Πόλεμος ανάμεσα στα άτομα, πόλεμος ανάμεσα στις τάξεις, πόλεμος ανάμεσα στους λαούς και τα έθνη, πόλεμος ανάμεσα στα φύλα.

Οι νέες πραγματικότητες μετέβαλαν την ανθρώπινη φύση, εκκολάπτοντας ή ενισχύοντας τις πιο αρνητικές δυνατότητές της. Ταυτόχρονα ανέπτυξαν νέες, θετικές ιδιότητες στα πλαίσια του τότε "πολιτισμού". Αλλά οι πόλεμοι, από τον πόλεμο της Τροίας, μέχρι το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο και τον πόλεμο του κόλπου ήταν απλώς προϊόν της συγκρούσεως οικονομικών συμφερόντων; Ματαιοδοξίες, ιδεολογικοί παροξυσμοί, η ανθρώπινη βλακεία και θηρωδία, συνολικά, υποκειμενικοί, ατομικοί και συλλογικοί παράγοντες που συνδέονταν με την ιστορικά διαμορφωμένη ανθρώπινη φύση, δεν έπαιξαν πάντα ρόλο και ενίοτε πρωταρχικό στους πολέμους και σε άλλες φρικιαστικές πρακτικές που σηματοδεύουν την πορεία του ανθρωπίνου γένους; Οι θρησκευτικοί πόλεμοι (τότε και τώρα), η Ιερή Εξέταση, η ποικιλία των βασανιστηρίων και των θανατώσεων, από τη σταύρωση και τον απαγχονισμό μέχρι την ηλεκτρική καρέκλα, οι φυλακές, οι διωγμοί, ο εθνικισμός, ο ρατσισμός, ήταν πάντα και αποκλειστικά έκφραση οικονομικών συμφερόντων ή, συνολικά μορφές συγκρούσεων όπου η ανθρώπινη φύση είχε μικρό ή μεγαλύτερο μερίδιο ευθύνης;

9. Βλ. π.χ. τα Ομηρικά Έπη ή και την ποίηση του Πινδάρου.

Το υποκείμενο επικαθορίζεται από τις "δομές", λειτουργεί ως απλός φορέας τους, ως παθητικό ενεργούμενο της νέας Μοίρας που λέγεται τρόπος παραγωγής; Και οι κοινωνικές σχέσεις δεν προϋποθέτουν, για την πραγμάτωσή τους, εκτός από την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, ένα σύνολο, δυνάμει και ενεργεία, ιστορικά καθορισμένων και κληρονομημένων ιδιοτήτων των ατόμων; Χωρίς, όπως τονίστηκε ήδη, να καταλήξουμε σε κάποια μορφή "ουσιολογισμού", βιολογισμού ή ψυχολογισμού, δε θα πρέπει να αναζητήσουμε στο βάθος της αντιμειμενικής ροής της ιστορίας τα ιστορικά διαμορφωμένα άτομα, να ανιχνεύσουμε την αλληλεπίδραση αντικειμενικού και υποκειμενικού και να υπερβούμε, τόσο τον παραδοσιακό οικονομικό ντετερμισμό, όσο και το μηχανιστικό δομισμό;

Ατομική ιδιοκτησία, καταμερισμός εργασίας, εμπόρευμα - χρήμα: τρεις πηγές αλλοτρίωσης σύμφωνα με τον Marx. Αλλά τι σημαίνει αλλοτρίωση;¹⁰ Τι είναι αυτό που αλλοτριώνεται, που γίνεται αλλότριο, ξένο, άλλο από τον εαυτό του; Όχι βέβαια το Απόλυτο Πνεύμα, αλλά στοιχεία και δυνατότητες που ενιπάρχουν στο άτομο. Έτσι, αν ορίσουμε ως ουσία του ανθρώπου το σύνολο του ψυχικού και πνευματικού του περιεχομένου, καθώς και βασικών βιολογικών χαρακτηριστικών του, όπως αυτά πραγματώνονται στο εσωτερικό των σχέσεων στις οποίες είναι ενταγμένο το άτομο, τότε η έννοια της ουσίας συναρτάται, αλλά δεν ταυτίζεται με την έννοια της ανθρώπινης φύσης. Αλλά όπως και η ανθρώπινη φύση, έτσι και η ουσία δεν υπάρχει στο μη κοινωνικό, στο απομονωμένο άτομο, σε κάποιον "Ροβινσώνα" της φιλοσοφικής αφαιρέσεως. Ταυτόχρονα δεν υπάρχει έξω από τα άτομα, ως μεταφυσική, υποστασιοποιημένη οντότητα (π.χ. Ψυχή). Υπάρχει και χαρακτηρίζει τα υπαρκτά, συγκεκριμένα άτομα, που ταυτόχρονα προσδιορίζεται από ένα σύνολο κοινωνικών σχέσεων. Και καθώς το σύνολο των κοινωνικών σχέσεων είναι αντιφατικό και μεταβαλλόμενο, έτσι και η ουσία του ανθρώπου δεν αντιστοιχεί σε κάποια εξω-ιστορική έννοια, έστω και αν διατηρεί - λιγότερο ή περισσότερο - κάποιες διαχρονικές σταθερές. Ο άνθρωπος γίνεται *προσωπικότητα* στην πορεία της ιστορίας. Έτσι οι περιπέτειες της ιστορίας είναι και περιπέτειες της ανθρώπινης προσωπικότητας¹¹.

10. Για την έννοια της αλλοτρίωσης και την όλη σχετική προβληματική βλ. K. Marx, *Το Κεφάλαιο*, Σύγχρονη Εποχή I. Meszáros, *Η θεωρία του Marx για την Αλλοτρίωση*, Εκδ. Ράππας. E. Μπιτσάκης, *Η φιλοσοφία του ανθρώπου*,

Gutenberg. Id., *Θεωρία και Πράξη*, Gutenberg.

11. Για το πρόβλημα της προσωπικότητας από μαρξιστική άποψη, βλ. L. Sève, *La Théorie Marxiste de la Personnalité*, op. cit.

Η δίψα για ιδιοκτησία είναι μια πρώτη αιτία αλλοτρίωσης, απώλειας της ουσίας του ανθρώπου. Όπως έγραφε ο Μαρξ, "η ποσότητα του χρήματος γίνεται όλο και περισσότερο η μοναδική και παντοδύναμη ιδιοκτησία του ανθρώπου...". Όσο λιγότερο είσαι, όσο λιγότερο εκδηλώνεις τη ζωή σου, τόσο περισσότερα κατέχεις, τόσο περισσότερο μεγαλώνει η αλλοτριωμένη σου ζωή, τόσο περισσότερο συσσωρεύεις από το αλλοτριωμένο είναι σου"¹². Το κινήγι του πλούτου συνεπάγεται την απώλεια ουσιαστικών δυνατοτήτων του ατόμου. Συρρικνώνει το περιεχόμενο της ζωής σ' αυτή τη φενάκη. Συνεπάγεται, τελικά, την αίσθηση της ματαιότητας και την έλλειψη νοήματος στην καθημερινή ζωή¹³.

Ας αφήσουμε λοιπόν τα σχολαστικά ερωτήματα της θεολογικής ή της υπαρξιστικής σκέψης (Sartre) για το αν η ουσία προηγείται της ύπαρξης ή αν η ύπαρξη προηγείται της ουσίας, και ας δούμε τι μένει σταθερό, τι μεταβάλλεται και γιατί μεταβάλλεται στην πορεία της εξέλιξης των ανθρώπινων κοινωνιών.

Η ατομική ιδιοκτησία είναι η βάση της παραγωγικής δομής του νομικού εποικοδομήματος και της ηθικής της αστικής κοινωνίας, όσο και αν αυτή εξωραϊζεται από τους ιδεολόγους με την ψεύτικη λάμψη της ελευθερίας, της ισότητας και της δικαιοσύνης. Για πολλούς η ατομική ιδιοκτησία συνιστά την ίδια την ουσία του ανθρώπου. Άλλο όμως υλικές ανάγκες του ατόμου και απόκτηση των αγαθών που ικανοποιούν αυτές τις ανάγκες και άλλο η ιδιωτική κατοχή μέσων παραγωγής, η λύσσα για ιδιοκτησία και ο πλουτισμός με την ιδιοποίηση υπεραξίας. Η μικρή, οικογενειακή ιδιοκτησία, στις πρώτες της μορφές, δεν ήταν προϊόν αλλοτριωμένης εργασίας. Στην πορεία όμως, με την ανάπτυξη της μισθωτής εργασίας και της δουλείας, έγινε προϊόν αλλοτρίωσης και πηγή αλλοτρίωσης. Η ανάγκη για υλικά αγαθά μετασηματίσθηκε σε λατρεία της ιδιοκτησίας και του χρήματος. Ο πρωτόγονος ατομισμός και η πρωτόγονη περηφάνεια, μετατράπηκαν σε ματαιοδοξία, κενότητα, και ψυχρό ατομισμό. Και οι νέες αυτές ιδιότητες της ανθρώπινης φύσης βρίσκονταν στη βάση της βαρβαρότητας που συνόδευσε τη διάλυση της κοινωνίας των γενών.

Με την ανάπτυξη των επιστημών και της τεχνικής και την κυριαρχία του κεφαλαιοκρατικού βιομηχανικού τρόπου παραγωγής, εντάθηκαν τα φαινόμενα αποξένωσης και απώλειας της ουσίας του ανθρώπου. Ο καταμερισμός εργασίας, έγραψε

12. K. Marx, *Manuscripts Philosophiques*, Ed. Sociales, Paris, σ. 100.

13. Για το πρόβλημα του νοήματος, βλ. Ε Μπιτσάκη *Φιλοσοφία του ανθρώπου*, Κεφ. ένατο.

ο Marx, είναι η δολοφονία του λαού. Ο εργάτης θεωρεί την εργασία ξένη και εχθρική προς τη ζωή του. Θεωρεί ότι ζει μόνον όταν δεν εργάζεται. Στη γεωργία, όπως και στο εργοστάσιο, ο κεφαλαιοκρατικός μετασχηματισμός της παραγωγής γίνεται το μαρτυρολόγιο του παραγωγού. Όλα τα μέσα για την ανάπτυξη της παραγωγής μεταμορφώνονται σε μέσα για τον εξουσιασμό και την εκμετάλλευση του παραγωγού, που τον μετατρέπουν σε εξάρτημα της μηχανής.

Αυτή ήταν η άποψη του Marx. Αντίθετα με τους αστούς και τους όψιμους "μαρξιστές" θαυμαστές του ο Marx μίλαγε στην εποχή του για βιομηχανική παθολογία για κατάσταση που χτυπά το άτομο στην ίδια τη ρίζα της ζωής του, για εξάντληση του σώματος, και του πνεύματος, για τον άνθρωπο που ζει στη μολυσμένη ανάσα του πολιτισμού, για θυσία γενεών και λαών, για καταστροφή των δύο μόνιμων πηγών του πλούτου: της γης και του ανθρώπου για χάρη του κέρδους και της "ανάπτυξης" - για μια επιστημονική πρόοδο που χρησιμοποιείται για τη συστηματικότερη εκμετάλλευση της εργατικής δύναμης¹⁴.

Ο άνθρωπος στην κεφαλαιοκρατική - βιομηχανική κοινωνία αποξενώνεται από τα μέσα παραγωγής και από το προϊόν της εργασίας του. Η εξωτερίκευση της εργατικής του δύναμης, είναι ταυτόχρονα αποξένωση από τον ίδιο τον εαυτό του. Ταυτόχρονα ο εργάτης αποξενώνεται από την κοινωνική ζωή, από την παιδεία, τον πολιτισμό και από το σύνολο των κοινωνικών σχέσεων που καταστρέφονται, ενώ μένουν μόνες κυρίαρχες οι σχέσεις παραγωγής και ανταλλαγής. Ο αστικός - βιομηχανικός πολιτισμός στερεί τον άνθρωπο από βασικές σταθερές ανάγκες όπως ο καθαρός αέρας, το νερό και το φως του ήλιου, η φύση και η καθαρή τροφή, διαταράσσει τον ομαλό μεταβολισμό του ανθρώπου με τη φύση. Συνεπάγεται τη φυσική και την πνευματική υποβάθμιση του εργαζόμενου. Το άγχος το οποίο γεννά η αβεβαιότητα, η προσωρινότητα, η αίσθηση του κενού, η ανυπαρξία νοήματος. Ο άνθρωπος βαθμιαία υποβαθμίζεται σε εξάρτημα της μηχανής για την παραγωγή υπεραξίας, σε μονοδιάστατο παραγωγικό - καταναλωτικό ον που εκχωρεί τη βιολογική του ύπαρξη για να τη συντηρήσει. Τι ανθρώπινη ουσία, έγραφε ο Engels, παραμένει σε μια γυναίκα που από δέκα χρόνων γυαλίζει καρφίτσες; Σήμερα οι γυναίκες δεν γυαλίζουν καρφίτσες. Όμως τι ανθρώπινη ουσία παραμένει σε μια γυναίκα που 10 και 12 ώρες την ημέρα γαζώνει στη ραπτομηχανή, χτυπά τα πλήκτρα του υπολογιστή ή καθαρίζει

14. Βλ. τις σχετικές αναλύσεις του Marx στο *Κεφάλαιο* op. cit.

γραφεία σε ουρανοξύστες; Το άθροισμα των παραγωγικών δυνάμεων, των κεφαλαίων, των μορφών των κοινωνικών σχέσεων - που κάθε άτομο και κάθε γενεά βρίσκουν ως υπάρχοντα δεδομένα - είναι η συγκεκριμένη βάση αυτού που οι φιλόσοφοι φαντάστηκαν σαν ουσία του ανθρώπου. Αυτά σύμφωνα με τη Γερμανική ιδεολογία. Οι παραγωγικές δυνάμεις και τα κεφάλαια περίσσεψαν στην εποχή μας. Αλλά τι γίνεται με τις κοινωνικές σχέσεις; Άρα την ουσία του ανθρώπου;

Η κοινωνία της εκμετάλλευσης, της αποξένωσης και της αλλοτρίωσης, είναι - από μια άλλη άποψη - παραγωγός μυστηρίων. Σαν ανεστραμμένη εικόνα της πραγματικής ζωής, παράγει αλλοτριωμένες μορφές κοινωνικής συνείδησης, που στη βάση τους βρίσκονται η αποξένωση, ο φετιχισμός του εμπορεύματος και η πραγματοποίηση των ανθρώπινων σχέσεων¹⁵. Η κοινωνία των σουπερμάρκετ και των ακρωτηριασμένων ατόμων εμφανίζεται, στο χώρο της ιδεολογίας, σαν η Εδέμ της Ελευθερίας, της Ισότητας και της Δικαιοσύνης.

Τι μένει λοιπόν από την ουσία του ανθρώπου στις σύγχρονες κεφαλαιοκρατικές - βιομηχανικές κοινωνίες; Αποξένωση, αλλοτρίωση¹⁶, ακύρωση των θετικών δυνατοτήτων του ανθρώπινου όντος. Πλάστης, αλλοτριωμένης μορφής συνείδηση ενός κόσμου αλλοτριωμένου όπου η ατομική ιδιοκτησία ταυτίζεται με την ουσία του ανθρώπου και όπου αντίστροφα η έλλειψη ιδιοκτησίας από τον προλετάριο μεταβράζεται, στο χώρο της πλαστής συνείδησης, ως κατάσταση ελευθερίας.

Οι βιολογικές σταθερές του ανθρώπινου όντος δε μεταβλήθηκαν ριζικά στην ιστορία της "πολιτισμένης" ιστορίας του. Εντούτοις ο εργάτης υποβαθμίζεται βιολογικά στην κεφαλαιοκρατική - βιομηχανική κοινωνία. Αποξενώνεται από την εργατική του δύναμη, από τη φύση και τους συνανθρώπους του. Αλλοτριώνεται, γίνεται ξένος από τον ίδιο τον εαυτό του, καθώς η ουσία του περιορίζεται όλο και περισσότερο στη δυνατότητα να πωλήσει το μόνο εμπόρευμα που διαθέτει: την εργατική του δύναμη, στην αγορά εργασίας. Ο άνθρωπος έφτασε στα άστρα, αλλά η αποτυχία του βιομηχανικού πολιτισμού είναι καθολική: στη σχέση του ανθρώπου με τη φύση, στις

του ανθρώπου, τη μετατροπή του σε έτερον, σε άλλο από τον εαυτό του. Φυσικά η αλλοτρίωση με αυτήν την έννοια δεν προϋποθέτει ούτε κάποια ιδανική προηγούμενη κατάσταση (Εδέμ, κ.λπ.), ούτε την ύπαρξη κάποιας μεταφυσικής ουσίας. Η αλλοτρίωση μ' αυτήν την έννοια δεν έχει σχέση ούτε με τη χριστιανική πτώση, ούτε με την εγγλεϊανή εκδοχή της, ούτε με οποιοδήποτε ουσιολογισμό.

15. Για το περιεχόμενο αυτών των εννοιών, βλ. K. Marx, *Το Κεφάλαιο* ό.π.

16. Η πρώτη θα χαρακτήριζε τότε την αποξένωση από τα μέσα παραγωγής από το προϊόν της εργασίας, τη φύση και την ανθρώπινη κοινότητα. Η δεύτερη συσχετισμένη με την πρώτη την απώλεια ουσιαστικών σχέσεων πραγματικοτήτων και δυνατοτήτων, που συνιστούν στοιχεία της ουσίας

ανθρώπινες σχέσεις, στην ηθική, στο νόημα της ζωής. Ο άνθρωπος, αποξενωμένος από την ουσία του, γίνεται ξανά άγριο ζώο, αλλά ζώο μολυσμένο από την δηλητηριασμένη ανάσα του πολιτισμού" (Marx).

Υπάρχει λοιπόν ελπίδα;

5. Η ανθρώπινη φύση και η σοσιαλιστική προοπτική.

Η εικόνα που αναδύεται από τα προηγούμενα δεν είναι διόλου ενθουσιαστική. Βρίσκεται σε ριζική αντίφαση με την αγοραία αισιοδοξία του ημεδαπού επίσημου μαρξισμού (αν πλέον υπάρχει) ο οποίος βλέπει, μέσα από τους παραμορφωτικούς φακούς του μικροαστικού ουμανισμού την ιστορία σαν "ένδοξη πορεία του ανθρώπου"! Δε διεκδικούν κανένα πιστοποιητικό αυθεντικότητας: αλλά όποιος έχει τον καιρό και την περιέργεια, ας συγκρίνει την εγχώρια αγοραία αισιοδοξία, με τις αναλύσεις του Marx στο πιο ώριμο έργο του: *Το Κεφάλαιο*.

Και τώρα επανερχόμαστε στο πρώτο και φλέγον ερώτημα: *η ανθρώπινη φύση είναι συμβατή με τη σοσιαλιστική προοπτική;* Ή μήπως ο ατομισμός, η δίψα για εξουσία, η υποταγή στους αυτονομούμενους μηχανισμούς, η δίψα για προνόμια, θα αναπαράγουν πάντα ανισότητες και ταξικές διαιρέσεις, ακυρώνοντας τα αποτελέσματα των απελευθερωτικών - επαναστατικών εκκρήξεων; Οι παλαιότερες επαναστάσεις, έγραφε ο Marx, έφεραν στην εξουσία μια νέα, κυρίαρχη και εκμεταλλεύτρια τάξη. Το προλεταριάτο αντίθετα, καταργώντας με την επανάσταση τον εαυτό του ως προλεταριάτο, θα οδηγούσε στη διάλυση των τάξεων. Η αταξική κοινωνία θα ήταν η κατάληξη της πορείας προς τον κομμουνισμό.

Εν τούτοις η ολική σχεδόν αποτυχία του πρώτου σοσιαλιστικού πειράματος, έθεσε το αναπόφευκτο ερώτημα: μήπως ο Marx (και οι κλασικοί του μαρξισμού) *υπερτίμησαν* τις θετικές δυνατότητες του ανθρώπου; Μήπως τονίζοντας τις αντικειμενικές δυσκολίες για την επαναστατική αναμόρφωση της κοινωνίας, ο Marx και ο Λένιν υποτίμησαν τις δυσκολίες που θα συναντούσε η επανάσταση εξαιτίας της ιστορικά διαμορφωμένης στις προηγούμενες ταξικές κοινωνίες ανθρώπινης φύσης; Μια καταφατική απάντηση θα ήταν λάθος, παρόλο που η επαναστατική αισιοδοξία των κλασικών μας φαίνεται σήμερα, από ορισμένες πλευρές, υπερβολική. Πράγματι, ούτε ο Marx, ούτε ο Λένιν εξιδανίκευαν το προλεταριάτο της εποχής τους. Οι προλετάριοι, κατά τον Marx, θα πραγματοποιούσαν την επανάσταση όχι γιατί ήταν θεοί, αλλά ακριβώς για το αντίθετο και ο Λένιν τόνιζε ότι οι εργάτες βρίσκονταν βου-

τηγμένοι στη λάσπη. Αντικειμενικές δυσκολίες και υποκειμενικές πραγματικότητες, το γεγονός είναι ότι η Οκτωβριανή επανάσταση γέννησε την αρνησή της: τη νέα κυρίαρχη τάξη της γραφειοκρατίας¹⁷.

Τι έφταιξε λοιπόν για την αποτυχία της επανάστασης στη Σοβιετική Ένωση και στις άλλοτε λαϊκές δημοκρατίες; Πώς εξηγείται η κατάληξη της "Μεγάλης Πορείας" της κινέζικης επανάστασης, σε ποιο βαθμό έφταιξαν οι αντικειμενικές συνθήκες (σοσιαλισμός σε μια μόνο χώρα, υποανάπτυκτη, κατεστραμμένη από τον πόλεμο και τον εμφύλιο, περικυκλωμένη από τον ιμπεριαλισμό κ.π., κ.λπ.) και που βρίσκεται η ευθύνη του υποκειμενικού παράγοντα: λαού και πρωτοπορείας; Επειδή η αποτυχία δεν οφείλεται μόνο στις αντικειμενικές συνθήκες στην έλλειψη θεωρίας και στην τάση των μηχανισμών για αυτονόμηση, αλλά και στο σύνολο των αρνητικών ιδιοτήτων και δυνατοτήτων των ανθρώπων, της ιστορικά διαμορφωμένης ανθρώπινης φύσης¹⁸.

Είναι δυνατόν λοιπόν να αλλάξει η ανθρώπινη φύση; Δηλαδή όχι να αλλάξει μηχανικά με κάποια ρήξη με το παρελθόν αλλά με τη δημιουργία κατάλληλων συνθηκών να αναδειχτούν οι θετικές δυνατότητές της και να ατροφήσουν οι αρνητικές; Πώς θα μπορούσε ίσως να πραγματοποιηθεί αυτή η αλλαγή; Όχι βέβαια με την οντοπική ηθικοποίηση των ξεχωριστών ατόμων, αλλά, πριν απ' όλα, με την ανατροπή των κεφαλαιοκρατικών - ανταγωνιστικών σχέσεων και τη δημιουργία νέων, που θα προϋποθέτουν τη συλλογικότητα και την ισότιμη συνεργασία. Όπως έγραφε ο Gramsci: "Όλες οι φιλοσοφίες μέχρι σήμερα αντιλαμβάνονται το άτομο περιορισμένο στην ατομικότητά του. Αλλά τον άνθρωπο πρέπει να τον δούμε σε μια σειρά ενεργητικών σχέσεων, μια διαδικασία, όπου - έστω και αν η ατομικότητα έχει μεγαλύτερη σημασία - δεν είναι ωστόσο το μοναδικό στοιχείο που πρέπει να λάβουμε υπ' όψη μας. Έτσι ο καθένας αλλάζει, στο βαθμό που μεταβάλλεται το σύνολο των σχέσεων των οποίων είναι το κέντρο δράσης"¹⁹.

Οι φυσικές - βιολογικές ανάγκες, οι τάσεις και τα "ένστικτα" η όλη ψυχοσύνθεση του ατόμου δεν είναι, κατ' ανάγκην, εμπόδιο για την πραγματοποίηση της σο-

17. Για το χαρακτηρισμό της γραφειοκρατίας ως τάξης και γενικότερα για τη φύση των κοινωνικών σοβιετικού τύπου, βλ. Ε. Μπιτσάκη, *Ένα φάντασμα πλανιέται* ό.π. Κεφ. 3.

18. Για τα αίτια της αποτυχίας βλ. Ε. Μπιτσάκη, *Ένα φάντασμα πλανιέται*, ό.π., κυρίως το

δεύτερο κεφάλαιο. Επίσης Γ. Ρούση, *Κομμουνισμός τέλος; η αρχή της ιστορίας*; εκδ. Στάχυ, 1992.

19. A. Gramsci, *Gramsci dans le texte*, Ed. sociales, Paris, 1975 σ. 176-77.

σιαλιστικής και προοπτικά της κομμουνιστικής κοινωνίας. Από την προηγούμενη ανάλυση έπεται ότι δεν υπάρχει *ανθρωπολογικό εμπόδιο* για την κομμουνιστική κοινωνία, δοθέντος ότι δεν υπάρχει *αναλλοίωτη, ανθρώπινη φύση*. Ο άνθρωπος, ον αντιφατικό, συνιστά *πεδίο δυνατοτήτων*. Προσδιορίζεται από τους αντικειμενικούς όρους της ύπαρξης και ταυτόχρονα υπερβαίνει το σύνολο των καθοριστικών όρων της συνείδησης. Ελευθερία δεν είναι απλώς η γνώση της αναγκαιότητας, όπως την όρισε ο Hegel, και όπως επαναλαμβάνουν τα εγχειρίδια. Ελευθερία είναι η γνώση της αναγκαιότητας και ταυτόχρονα η δυνατότητα της αποδοχής ή και της αρνήσής της.

Οι ταξικές κοινωνίες ανέδειξαν κυρίως τις αρνητικές δυνατότητες του ατόμου. Αλλά η κοινωνικότητα, ο αλτρουϊσμός, η ανθρώπινη φιλία, η στοργή, οι καλλιτεχνικές τάσεις, οι απεριόριστες δυνατότητες της νόησης, μπορούν να αναπτυχθούν και να δεσπόσουν σε μια κοινωνία βασισμένη στην κοινή - ισότιμη δραστηριότητα.

Η ανθρώπινη απελευθέρωση κατά τον Marx, προϋποθέτει την κοινή δράση των ελεύθερα συνεταιρισμένων παραγωγών, οι οποίοι ρυθμίζουν ορθολογικά τις ανταλλαγές τους με τη φύση, την οποίαν ελέγχουν από κοινού αντί να κυριαρχούνται από τις τυφλές δυνάμεις της. Το "βασιλείο της ελευθερίας" αρχίζει μόνον όπου σταματά η εργασία από ανάγκη και εξωτερική επιβολή. Από τη φύση της λοιπόν τοποθετείται πέρα από τη σφαίρα της καθαυτό υλικής παραγωγής [...]. Η μόνη δυνατή ελευθερία συνίσταται στο να ρυθμίζουν οι συνεταιρισμένοι παραγωγοί ορθολογικά τις ανταλλαγές τους με τη φύση, την οποία θα ελέγχουν από κοινού αντί να κυριαρχούνται από την τυφλή της δύναμη και να πραγματοποιούν αυτές τις ανταλλαγές ξοδεύοντας την ελάχιστη ενέργεια και μέσα στις πιο αξιοπρεπείς συνθήκες, τις πιο σύμμορφες με την ανθρώπινη φύση τους. Αλλά η δραστηριότητα αυτή θα αποτελεί πάντοτε το βασίλειο της ανάγκης. Πέρα από εκεί αρχίζει η ανάπτυξη των ανθρώπινων δυνάμεων σαν αυτοσκοπός, το αληθινό βασίλειο της ελευθερίας, που δεν μπορεί να ανθίσει παρά-έχοντας θεμελιωθεί στο άλλο βασίλειο στην άλλη βάση: στο βασίλειο της ανάγκης. Ο ουσιαστικός όρος για την άνθηση αυτή, είναι ο περιορισμός της εργασίμης ημέρας²⁰.

Γιατί λοιπόν απέτυχε η πρώτη απόπειρα για την οικοδόμηση σοσιαλιστικών κοινωνιών; Μια από τις βασικές "υλικές" αιτίες ήταν ότι στις χώρες αυτές, στις δε-

20. K. Marx, *Le Capital* op. cit, τ. 8. σσ. 198-99.

δομένες ιστορικές συνθήκες, αναπαράχθηκε ο αστικός καταμερισμός της εργασίας, οι ιεραρχικές δομές, προνόμια, αποξένωση, ο εργατικός έλεγχος εκφυλίστηκε, αυτονομήθηκαν το κόμμα και το κράτος από την κοινωνία: τελικά στη θέση μιας κοινωνίας ελεύθερων παραγωγών, οικοδομήθηκε μια κοινωνία υπαλλήλων.

Ήταν αναπόφευκτη αυτή η πορεία; όχι. Αλλά εδώ δεν είναι δυνατόν να εξετάσουμε τα αίτια της αποτυχίας και να θεμελιώσουμε το *μη* αναπόφευκτο²¹. Θα επιμείνω μόνο σ' ένα σημείο, που αξίζει να τονισθεί: Ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής αναπτύχθηκε στα πλαίσια της φεουδαρχικής κοινωνίας. Η αστική τάξη συνεπώς, πριν από την επανάσταση, ήταν ήδη κάτοχος μέσων παραγωγής, της επιστημονικής γνώσης, τις τεχνογνωσίας και της τέχνης της διοίκησης. Δεν έμενε παρά να κατακτήσει και την πολιτική εξουσία. Αλλά οι σοσιαλιστικές σχέσεις δεν αναπτύσσονται παρά μόνο μετά την ανατροπή του καπιταλισμού και η εργατική τάξη, τη στιγμή της επανάστασης, δεν είναι κάτοχος ούτε μέσων παραγωγής, ούτε επιστημονικής γνώσης, ούτε έχει πείρα από τη διοίκηση του παραγωγικού και του κρατικού μηχανισμού. Το γεγονός αυτό, μαζί με τις φοβερές συνθήκες των πρώτων χρόνων της Σοβιετικής Ένωσης, δείχνει το μέγεθος των αντικειμενικών δυσκολιών που είχε να αντιμετωπίσει η οικοδόμηση του σοσιαλισμού.

Αλλά ας επανέλθουμε σ' αυτό που αφορά άμεσα το θέμα μας: *ανθρώπινη φύση*. Για να οικοδομήσεις το σοσιαλισμό, χρειάζεσαι μια νέα *ποιότητα* ανθρώπων, μια ουσιαστική "αναμόρφωση της ιστορικά διαμορφωμένης ανθρώπινης φύσης. Αλλά για να πετύχεις αυτή την αναμόρφωση, χρειάζεται νέες κοινωνικές σχέσεις. Φαύλος, κύκλος, Όχι αναγκαστικά. Επειδή μια σωστή διαδικασία οικοδόμησης του σοσιαλισμού, προϋποθέτει ένα απόθεμα σοσιαλιστικής συνείδησης και ταυτόχρονα αυξάνει αυτό το απόθεμα: χρειάζεται μια διαλεκτική σχέση αλληλεπίδρασης της κοινωνικής πρωτοπορείας και των λαϊκών μαζών.

Ας θυμηθούμε τη σχετική "τρίτη θέση για τον Feuerbach" του Karl Marx: "Το υλιστικό δόγμα ... θέλει τους ανθρώπους προϊόντα των περιστάσεων και της παιδείας, και που κατά συνέπεια θεωρεί ότι οι μεταμορφωμένοι άνθρωποι θα είναι προϊόντα άλλων περιστάσεων και διαφορετικής εκπαίδευσης, λησμονεί ότι ακριβώς οι άνθρωποι μεταμορφώνουν τις περιστάσεις και ότι ο ίδιος ο εκπαιδευτής έχει ανάγκη να εκπαιδευτεί. Έτσι το δόγμα αυτό τείνει αδιάκοπα να διαιρέσει την κοινωνία σε

21. Ε. Μπιτόφφ: *Ρήξη ή Ενσωμάτωση, Σύγχρονη Εποχή Ένα φάντασμα πλανιέται*, ό.π.

δύο μέρη, όπου το ένα θα βρίσκεται πάνω από την κοινωνία".

Αυτό ακριβώς συνέβη στη Σοβ. Ένωση και στις άλλοτε λαϊκές δημοκρατίες. Η πρωτοπορεία ενσωματώθηκε στο κόμμα και στο κράτος, το κόμμα και το κράτος αυτονομήθηκαν από την κοινωνία και επιβλήθηκαν στην κοινωνία. Αντί για την "εκπαίδευση των εκπαιδευτών" είχαμε μια μονόδρομη σχέση επιβολής των αυτονομημένων μηχανισμών στις λαϊκές μάζες. Αυτή ήταν μια από τις βασικές αιτίες της ακύρωσης της σοσιαλιστικής προοπτικής. Το γιατί έγιναν έτσι τα πράγματα, δεν μπορεί να αναλυθεί εδώ. Πάντως στα αίτια της αποτυχίας υπάρχουν και οι αντικειμενικοί και οι υποκειμενικοί παράγοντες - και αυτοί που σχετίζονται με την ιστορικά διαμορφωμένη ανθρώπινη φύση.

Στις χώρες του υπαρκτού σοσιαλισμού αγνόησαν, μεταξύ άλλων, τις προειδοποιήσεις του Μαγκ, ότι οι εκπαιδευτές πρέπει να εκπαιδεύονται. Δεν πρόβλεψαν και δεν αντιπάλεψαν συνειδητά την τάση των μηχανισμών για αυτονόμηση. Διατυμπάνιζαν μια αγοραία αισιοδοξία, όταν στο εσωτερικό της μεταβατικής κοινωνίας τους ωρίμαζαν οι προϋποθέσεις για μια νέα, ιστορικά ανέκδοτη, *όχι αναγκαία*, αλλά δυνατή, *ταξική κοινωνία*. Τα υπόλοιπα τα ζήσαμε μετά το 1989.

Ο σοσιαλισμός, και ο κομμουνισμός, δεν αντιφάσκουν με τις θετικές δυνατότητες του ανθρώπινου όντος. Γιατί αν η ανθρώπινη ιστορία είναι από μια άποψη μια ιστορία βαρβαρότητας, από την άλλη είναι μια ιστορία δημιουργικότητας, πνευματικότητας, της αλληλεγγύης, στοργής, φαντασίας, αυτοθυσίας και ηρωϊσμών. Αντίκρι στις τερατικές μορφές των Ρωμαίων στρατηγών και των χιτλερικών δημίων, ορθώνονται οι ατέλειωτες σειρές των επαναστατών, των ρομαντικών και των ανθρώπων του πνεύματος που αγωνίστηκαν και θυσιάστηκαν για την ανθρώπινη απελευθέρωση. Ο σοσιαλισμός σήμερα δεν είναι μόνο η μόνη διέξοδος από την απάνθρωπη κοινωνία των πολυεθνικών. Είναι, παρά την αποτυχία, μια ρεαλιστική έστω και μακρινή για την ώρα, *ιστορική δυνατότητα*.

Οι δυσκολίες για το σοσιαλιστικό μετασχηματισμό, ειδικά μετά την κατάρρευση αυτού που πήγε να υπάρξει, φαίνονται ανυπέρβλητες. Και δεν είναι μόνο η υλική δύναμη του κράτους και του κεφαλαίου. Είναι οι χιλιάδες ορατές και αόρατες αλυσίδες με τις οποίες είναι καθηλωμένος ο εργάτης, σ' αυτό που φαντάζεται κόσμο της ελευθερίας του. Είναι η πνευματική αποχαύνωση των μαζών εξαιτίας της συστηματικής ιδεολογικής αλλοτρίωσης που υφίσταται από τα μέσα μαζικής χειραγώγησης. Είναι η διάλυση των κοινωνικών σχέσεων, η έλλειψη εμπιστοσύνης των

μαζών στη δυναμή τους, θα είναι για πολλά ακόμα χρόνια ή δέχθεν "απόδειξη εκ των πραγμάτων" του ασύμβατου της ανθρώπινης φύσης με το σοσιαλισμό.

Και όμως στην κοινωνία της αποξένωσης και της έκπτωσης του ανθρώπινου όντος, υπάρχουν ακόμα αποθέματα αξιοπρέπειας, και ανθρώπινης ζεστασιάς. Υπάρχουν ακόμα εστίες αντίστασης στην αλλοτριωτική επέλαση των πολυεθνικών και των ιδεολογικών επιτελείων της. Και προπαντός υπάρχουν οι αξεπέραστες και οξυνόμενες αντιθέσεις του ιμπεριαλισμού. Για την ώρα μπορούμε να αντιστεκόμαστε. Αλλά δεν είναι ουτοπικό να ελπίσουμε ότι η φωνή του γερο-Marx θα μας είναι όλο και περισσότερο αναγκαία.

Στη ζοφερή εποχή μας η φωνή του Marx έρχεται από το παρελθόν αισιόδοξη και επίκαιρη, επειδή μας βοηθά να κατανοήσουμε τις θετικές δυνατότητες του κόσμου μας: "Η άστική βιομηχανία και το εμπόριο δημιουργούν τις υλικές συνθήκες ενός νέου κόσμου, όπως οι γεωλογικές αναστατώσεις δημιουργούν την επιφάνεια της γης. Όταν η σοσιαλιστική επανάσταση θα εξουσιάσει τα επιτεύγματα της αστικής εποχής, την παγκόσμια αγορά και τις σύγχρονες δυνάμεις της παραγωγής και θα τις θέσει κάτω από τον έλεγχο των λαών, τότε και μόνο τότε η πρόοδος θα πάψει να μοιάζει με το απαίσιο παγανιστικό είδωλο που ήθελε να πίνει το νέκταρ στο κρανίο των θυμάτων του. Η αλλοτρίωση που συνεπάγεται η εμπορευματική παραγωγή θα καταργηθεί υπό τον όρο ότι θα καταστεί μια ανυπόφορη δύναμη, που θα μετατρέψει τη μάζα της ανθρωπότητας σε μια μάζα στερημένη από κάθε ιδιοκτησία και η οποία ταυτόχρονα θα βρίσκεται σε αντίθεση με έναν υπαρκτό κόσμο πλούτου και πολιτισμού"²².

Ο μαρξισμός, ως γνωστόν, δεν είναι μόνο πολιτική θεωρία, όπως και ο κομμουνισμός δεν θα είναι μόνο ένας νέος τρόπος παραγωγής. Ο μαρξισμός έχει ταυτόχρονα μια *ηθική διάσταση*, καθώς αποβλέπει στην απελευθέρωση του ανθρώπου από την ταξική δουλειά και τις πολλαπλές εκπτώσεις που αυτή συνεπάγεται. Ο μαρξισμός, χωρίς να είναι μια κανονιστική ηθική χριστιανικού ή καντιανού τύπου, ασκεί μια ηθική - κανονιστική λειτουργία, καθώς διαμορφώνει κριτήρια για το καλό και το κακό στα πλαίσια της ευρύτερης ανθρωπολογίας του ²³.

22. K. Marx, F. Engels, *L' Idéologie Allemande* Ed. Sociales, Paris, 1971, σσ. 63-64.

23. Κατά τον Γάλλο χριστιανο-προσωπικό στη Jean Lacroix, "ο άνθρωπος δεν είναι εντελώς άνθρωπος, παρά μόνο μέσα και από την κοινότητα

του με τους άλλους ανθρώπους. Πραγματώνοντας αυτή την κοινότητα, δηλαδή θέτοντας τέλος στην πάλη, περνά από την αλλοιωμένη συνείδηση στην πραγματική συνείδηση, συμφιλιώνει την ανθρωπότητα με τον εαυτό της. Η ευτυχής συνείδηση είναι

Στη σημερινή εποχή του χυδαίου ωφελιμισμού, η εγκόσμια ανθρωπολογία του μαρξισμού αποτελεί θεμέλιο υπαρξιακής γαλήνης και έλλογων κινήτρων για δράση, για όσους δεν ικανοποιούνται ούτε από τις υπερβατικές ηθικές, ούτε από την ψυχρή λογική του αστικού ατομισμού.

αυτή που αντανακλά μια ειρηνεμένη ανθρωπότητα. Έτσι εξηγείται γιατί για το μαρξιστή, ο πιο ηθικός άνθρωπος είναι και ο πιο προοδευτικός". [J. Lacroix, *Marxisme, Existentialisme, Person-*

nalisme, P.V.F., Paris, 1962]. Μέσα από την οπτική και με τη γλώσσα της χριστιανικής ανθρωπολογίας ο Γάλλος φιλόσοφος συναντάται με τους στόχους της μαρξιστικής ηθικής.